

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2018 – Volume 27, Issue 4, pp. 29–47
<http://doi.org/10.18354/jsi.547>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Utrecht University of Applied Sciences,
Faculty of Society and Law, in cooperation with
Utrecht University Library Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Dr. Ed de Jonge is als hoofddocent professionalisering
sociaal werk verbonden aan het Instituut voor Social Work
en het Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool
Utrecht. Hij is cum laude afgestudeerd in de filosofie met
als specialisatie ethiek en gepromoveerd in de sociale
wetenschappen op een onderzoek naar beelden van de
professional.

Dr. Marijke van Bommel is verbonden aan de Hogeschool
van Arnhem en Nijmegen als onderwijskundig

beleidsmedewerker van de Instituten Sociale Studies en
docent van de Master Social Work. Zij is gepromoveerd
op een onderzoek naar de kwaliteit van de theoretische
kennis van sociaal werk studenten in competentiegericht
onderwijs.

Dr. Raymond Kloppenburg is als onderwijskundige en
senior onderzoeker verbonden aan het Kenniscentrum
Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht. Hij is
gepromoveerd op een onderzoek naar beoordelingen van
sociale professionals in opleiding en praktijk.

Correspondence to: Ed de Jonge

E-mail: ed.dejonge@hu.nl

Received: 7 October 2017

Accepted: 23 March 2018

Category: Theory

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN IN SOCIAAL WERK

ED DE JONGE,
MARIJKE VAN
BOMMEL,
RAYMOND
KLOPPENBURG

ABSTRACT

An insight into social complexity. On the relevance of scientific perspectives in social work practice

Sometimes researchers find something they were not actually looking for. Horace Walpole coined the term “serendipity” for this phenomenon (Van Andel, 1994), and the discovery of penicillin

by Ian Fleming may be the most appealing example of such serendipity. This article deals with such an unexpected discovery, albeit of a more modest nature, which came about as the result of a nationwide research project aimed at establishing a shared knowledge base for social work education in the Netherlands.

We, the authors of this article, formed the project group for this design-oriented research. A Delphi approach was used, consisting of three rounds: a digital survey and two expert meetings. The study was supervised by an advisory board, on whose advice we also interviewed several academic specialists about specific disciplinary viewpoints: economics, ethics, health science, law, pedagogics, psychology, sociology (and, additionally, social work). As a simple starter for these semi-structured interviews, we asked whether a specific disciplinary viewpoint (for instance an ethical one) could be discerned and, if so, what this boiled down to and whether it was relevant to social work practice. Not surprisingly, all respondents affirmed the existence of such a viewpoint and its relevance to social work.

However, our unexpected discovery was that all the interviews somehow revealed that a disciplinary viewpoint consists of several paradigmatic perspectives: each discipline encompasses multiple approaches, each of them based on more or less stable and consistent presuppositions, such as the psychodynamic and cognitive approaches in psychology. Between the academic discipline on the one hand and its knowledge that is relevant to social work on the other, there appears to be a layer of paradigmatic perspectives that are relevant to professional performance.

A further unexpected discovery was that most of the interviews demonstrated a hierarchical ordering between more limited and more transcending perspectives. The transcending nature of a paradigmatic perspective turned out to be threefold:

- The perspective can be more encompassing than the other perspectives, for instance because of its societal, historical, international and/or intercultural approach (macro aspect);
- The perspective exceeds the traditional boundaries of the discipline to which it belongs (interdisciplinary aspect);
- The perspective encompasses an explicit ethical and/or political stance (engagement aspect).

In retrospect, the material collected and selected from the interviews can be analysed as an (unintended) explorative study concerning the relationship between disciplinary viewpoints and

paradigmatic perspectives with regard to social work practice. All interviewees gave permission to use the summaries of the interviews for this article, for which we are grateful.

Three interviewees made an explicit distinction between a narrower and a broader perspective within their own discipline, and all emphasized that both perspectives were important to social work practice. Within economics – literally: the laws of the household – Professor Arjo Klamer made a distinction between a narrower interpretation (accounting) that concerns housekeeping, and a broader interpretation (ethical and cultural) that focuses for instance on the true meaning of having a home. Similarly, Dr Quirine Eijkman made a distinction within law between a narrower perspective (juridical) concerning the prevailing legal and financial rules, and a broader interpretation (sociological) concerning the understanding of how law functions in societies. Professor Micha de Winter made a distinction within pedagogy between a narrower interpretation (empirical), focusing on the peculiarities of children and the effectiveness of interventions, and a broader interpretation (societal and ethical) based on the conviction that pedagogical reality is far more complicated than that. The broader conception focuses on “pedagogical coalitions” (parents, peers, schools, neighbourhoods), and on questions of childrearing, socialization, identity development and citizenship.

Two other interviews focused more directly on an overarching perspective, without going into much detail concerning the narrower perspectives. Professor Johan Polder talked about the concept of societal health, which is basically the concept of positive health as formulated by Huber *et al.* (2016), complemented with a societal dimension. Social workers need to be aware of how aspects like living and working circumstances, income and debts can influence a person's health. Professor Jan Willem Duyvendak argued that sociology is basically about interdependence, and that a historical and international approach is essential in order to enable social workers to take a critical stance regarding the dominant political and cultural discourses. Several interviewees stressed the importance of the ability to reflect critically and distance oneself from contemporary neoliberal and managerial approaches.

Concerning ethics, Professor Paul van Tongeren made a distinction between teleological and deontological approaches, as well as between more individualistic and more collectivistic approaches, resulting in four different perspectives. In ethics, there is no transcending perspective, as that would be dogmatic, but this does not mean that “anything goes”, as that would be relativistic. The challenge for professionals like social workers is to be able to take a firm and persuasive stance and at the same time to acknowledge the relativity of that stance.

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

Professor Hans van Ewijk pointed out that there are multiple perspectives in social work, such as the cultural, structural and faith-based approaches. However, a conjoint discourse is lacking; there is no agreement on how to even classify all these perspectives. Nevertheless, in his opinion the distinctive viewpoint of social work can be labelled as the social model: analysing and furthering the social functioning of individuals, groups and communities in contemporary social complexity.

We consider this multiplicity of perspectives to be crucial to professional practice because of its complex character. Schön (1983) uses many words that refer to this complexity: uniqueness; indeterminacy; interconnectedness; uncertainty; dynamism; instability; ambiguity; conflicts of values, interests, goals, purposes; disorder; mess. In the Netherlands, Van Ewijk (2010, 2014) has drawn attention to the social complexity of our times. We live in a world of open horizons, multiple truths and many uncertainties. We are no longer part of a single community but participate in many. Challenges in social functioning can arise in many life spheres, such as health, housing, debts, work, personal fulfilment. Social workers have to deal with these challenges in fluid times (Bauman, 2011) and under ambivalent policy regimes (Lipsky, 1980). Paradigmatic perspectives can help to make sense of this complexity, and transcending perspectives are especially valuable for dealing with ethical and political issues. Furthermore, the social model and the paradigmatic perspectives can help to further structure the “ill-structured domain” (Spiro & DeSchryver, 2009) of social work and its knowledge base. For social work, the social model is the framework within which all disciplinary viewpoints and paradigmatic perspectives can be integrated, in order to further the social quality of living together by improving the social functioning of individuals, groups, communities, networks and societies (Landelijke opleidingsoverleggen in het sociaal domein, 2017). Within this framework, disciplinary viewpoints and paradigmatic perspectives play an indispensable role in social work practices and education programmes.

Key words

Social work, body of knowledge, disciplinary viewpoints, paradigmatic perspectives, serendipity

SAMENVATTING

Zicht op sociale complexiteit. Over het belang van wetenschappelijke perspectieven in sociaal werk

Sociaal werk is een kunde, vergelijkbaar met gezondheidskunde en onderwijskunde. Dat wil zeggen een interdisciplinaire integratie van kennisontwikkeling en praktijkverbetering vanuit

een eigenstandige focus. Belangrijke toeleverende disciplines voor sociaal werk zijn met name economie, ethiek, gezondheidskunde, kennistheorie, pedagogiek, psychologie, recht en sociologie. Als onderdeel van een landelijk project gericht op het vaststellen van de gemeenschappelijke theoretische kennisbasis voor sociaal-werkopleidingen interviewden wij, de auteurs van dit artikel, academische specialisten over toeleverende disciplines. De geïnterviewden benoemen niet alleen een onderscheidende disciplinaire blik die relevant is voor sociaal werk, maar onderscheiden binnen zo'n blik ook meerdere paradigmatische perspectieven. Daarbij valt op dat wel vaker één perspectief binnen de disciplinaire blik een bijzondere positie inneemt. Redenen daarvoor zijn dat zo'n perspectief een meer omvattend karakter bezit (maatschappelijk, historisch, internationaal, intercultureel), de grenzen van het vakgebied overschrijdt (interdisciplinair) en/of een expliciete (ethische, politieke) stellingname insluit (engagement).

Sociaal werk is gericht op het bevorderen van de sociale kwaliteit van samenleven door het verbeteren van het sociaal functioneren van individuen, systemen, groepen, netwerken en gemeenschappen. Onderscheidend voor sociaal werk als kunde is de blik die min of meer samenvalt met het sociaal model, en de daarin onderscheiden leefgebieden. De uiteenlopende blikken en perspectieven van toeleverende disciplines zijn voor sociaal werk van belang om binnen de kaders van het sociaal model greep te krijgen op sociale complexiteit. Het scala aan blikken en perspectieven stelt sociaal werkers in staat vanuit meerdere gezichtspunten en met enige afstand en diepgang naar de sociale werkelijkheid te kijken. Hierdoor kunnen zij meer aspecten van de complexe realiteit waarnemen dan binnen een enkel referentiekader mogelijk zou zijn. Hun inzichten en analyses, hun aanpakken en interventies zullen daarmee completer en rijker zijn, maar ook complexer. De diversiteit aan disciplinaire blikken en paradigmatische perspectieven vervult dan ook een onmisbare rol in sociaal werk praktijken en opleidingen.

Trefwoorden

Sociaal werk, kennisbasis, disciplinaire blik, paradigmatische perspectieven, serendipiteit

INLEIDING

Het kan gebeuren dat je als onderzoeker iets vindt waar je niet direct naar op zoek was. Horace Walpole muntte hiervoor het begrip "serendipiteit" – naar het verhaal over de drie prinses van Sarandib – en zocht de verklaring voor dit verschijnsel in een mengsel van toeval en scherpzinnigheid (Van Andel & Brands, 2014). Het meest aansprekende voorbeeld van

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

serendipiteit is wellicht de ontdekking van penicilline door Ian Fleming. Dit artikel gaat over zo'n ongezochte vondst, zij het van een meer bescheiden aard. Wij, de auteurs van dit artikel, hebben als projectgroep een onderzoek uitgevoerd gericht op het ontwikkelen van een gemeenschappelijk kennisfundament voor de sociaal-werkopleidingen in Nederland (Kloppenburger, Van Bommel & De Jonge, 2017). Tijdens dat ontwerpgerichte onderzoek hebben we onvoorzien inzicht verworven in het belang van perspectieven in sociaal werk. In dit artikel presenteren we deze bevindingen. Een methodologische moeilijkheid bij serendipiteit is dat de resultaten niet herleid kunnen worden tot een expliciete probleemstelling en een zorgvuldig geselecteerde methode. De resultaten dienen vooral voor zich te spreken, met kracht van argumenten.

In het navolgende zal eerst de oorspronkelijke onderzoeksopzet worden beschreven, voor zover van belang voor dit artikel. Daarbij zal tevens de ongezochte vondst worden geïntroduceerd. Vervolgens wordt het relevante onderzoeksmateriaal gepresenteerd, dat met terugwerkende kracht kan worden begrepen als een (onbedoelde) exploratie van het onderscheid tussen de disciplinaire blik van elke wetenschap en de vele paradigmatische perspectieven die hieronder vallen. Tot slot wordt de relevantie van de ongezochte vondst gerelateerd aan de sociale complexiteit van de beroepspraktijk en aan de grenzen van het menselijk bevattingvermogen. Daarbij wordt tevens ingegaan op de samenhang van de vondst met de ontwikkelde kennisbasis.

ONDERZOEKSOPZET

De aanleiding voor het ontwerp onderzoek betreffende de kennisbasis vormden twee Nederlandse publicaties die in de loop van 2014 verschenen. Op verzoek van de Vereniging Hogescholen schreef de Verkenningcommissie Hoger Sociaal Agogisch Onderwijs onder voorzitterschap van prof. dr. Hans Boutellier een advies met de titel *Meer van waarde: Kwaliteitsimpuls en ontwikkelingsrichting voor het sociaal agogisch onderwijs*. De Commissie Boutellier spreekt in dit rapport van grote urgentie met betrekking tot de aanpassing van de opleidingen en pleit voor een kwalitatieve sprong. Onderdeel daarvan is een hoog kennisniveau, en met name een grondige introductie in de relevante kennisbestanddelen van de sociale wetenschappen. De Gezondheidsraad publiceerde vervolgens op aanvraag van de toenmalige staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport het advies *Sociaal werk op solide basis*. Het sociaal werk ontbeert, zo constateert de Raad, een afgebakende eigen "body of knowledge", dat wil zeggen een eigen kennisdomein en een algemeen erkend corpus van expliciete kennis. Deze publicaties vormden de aanleiding voor de Sectorraad Hogere Sociale Studies van de Vereniging Hogescholen om in 2015 een landelijk project te starten gericht op

de ontwikkeling van een generieke kennisbasis voor alle bacheloropleidingen binnen het domein Social Work.

De oorspronkelijke opzet van het onderzoeksproject, gericht op de ontwikkeling van de kennisbasis voor sociaal-werkopleidingen, was om met behulp van de Delphi-methode in drie ronden experts uit de onderzoeks-, de onderwijs- en de beroepspraktijk van het sociaal werk te bevragen.

In de loop van het project heeft de wetenschappelijke adviesraad onder leiding van prof. dr. Hans Boutellier de projectgroep geadviseerd om naast het raadplegen van deze experts tevens interviews af te nemen met hoogleraren in specifieke wetenschappelijke disciplines. Het doel van deze aanvulling was om academische wetenschappers met enige afstand tot het sociaal werk op hun visie vanuit een buitenperspectief op de kennisbasis te bevragen. De centrale vraagstelling was te achterhalen welke bijdragen de desbetreffende discipline aan de theoretische kennisbasis van sociaal-werkopleidingen zou kunnen of moeten leveren. De selectie van disciplines heeft plaatsgevonden op basis van bestaande indelingen in de internationale literatuur van toeleverende wetenschapsgebieden voor sociaal werk. De disciplines psychologie, sociologie, recht, economie, gezondheidskunde en filosofie zijn ontleend aan Trevithick (2012). Twee disciplines hebben we hieraan toegevoegd: pedagogiek en sociaal werk zelf, dat in de internationale definitie van sociaal werk (IFSW, 2014) immers ook een academische discipline wordt genoemd. De wetenschappers zijn benaderd vanuit het netwerk van de wetenschappelijke begeleidingscommissie.

De gesprekken met de academische experts hebben plaatsgevonden als semigestructureerde interviews op basis van een topiclijst. Louter als opmaat voor de interviews hebben we gebruik gemaakt van de volgende vragen:

- Bestaat er zoiets als een typisch disciplinaire (bijvoorbeeld: sociologische of pedagogische) blik?
- Zo ja, hoe kan deze blik worden gekarakteriseerd?
- In hoeverre zouden studenten sociaal werk op bachelor-niveau zich deze blik eigen moeten maken?

Niet zo verrassend zal zijn dat elke geïnterviewde bevestigde dat er inderdaad zo'n onderscheidende disciplinaire blik bestaat en dat deze relevant is voor sociaal werk.

Opmerkelijk is echter wel dat alle interviews onafhankelijk van elkaar laten zien dat een disciplinaire blik eigenlijk altijd uiteenvalt in meerdere paradigmatische perspectieven. Met een paradigmatisch perspectief bedoelen we een disciplinaire benadering die gebaseerd is op een

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

min of meer vaststaand en samenhangend geheel van uitgangspunten. Binnen de psychologie zijn bijvoorbeeld de psychodynamische en de cognitieve gedragsbenadering twee verschillende paradigmatische perspectieven. Dit is de ongezochte vondst in dit onderzoek: tussen enerzijds de academische discipline en de haar kenmerkende blik en anderzijds de voor sociaal werk relevante kennis uit deze discipline bevindt zich een laag van paradigmatische perspectieven die van belang is voor de professionele beroepsuitoefening.

De uiteenlopende paradigmatische perspectieven kunnen in principe een nevenschikkend karakter hebben, zoals de verschillende stromingen binnen de psychologie. Een verdere ongezochte vondst van dit onderzoek is evenwel dat in de interviews wel vaker hiërarchische ordeningen opduiken in de vorm van een of enkele meer beperkte perspectieven naast een meer overstijgend perspectief. De overstijgende aard van zo'n paradigmatisch perspectief kan gelegen zijn in drie aspecten:

- Het perspectief bezit een meer omvattend karakter dan de andere perspectieven, bijvoorbeeld vanwege zijn maatschappelijke, historische, internationale en/of interculturele invalshoek (macro aspect);
- Het perspectief overschrijdt de traditionele grenzen van de eigenlijke discipline (interdisciplinair aspect);
- Het perspectief bevat een expliciete morele en/of politieke stellingname (engagement aspect).

We zullen in het navolgende nader ingaan op de bevindingen van de interviews, voor zover ze relevant zijn voor de disciplinaire blikken en de daarmee verbonden paradigmatische perspectieven. Door omstandigheden heeft geen gesprek plaatsgevonden over de psychologie. In het gesprek over sociaal werk is wel ingegaan op kennistheoretische aspecten, maar deze invalshoek hebben we vanwege het beknopte karakter hier niet opgenomen. Het overzicht pretendeert dan ook geen volledigheid in disciplinaire blikken en paradigmatische perspectieven voor sociaal werk; dat was noch de opzet van de interviews noch de intentie van de geïnterviewden. We hebben de blikken en perspectieven niet uitputtend maar wel op een representatieve wijze trachten te beschrijven. Alle geïnterviewden hebben schriftelijk ingestemd met de navolgende beknopte weergave van hun woorden en toestemming verleend voor het gebruik hiervan voor dit artikel, waarvoor wij hen hartelijk willen bedanken.

DE ETHISCHE BLIK

Prof. dr. Paul van Tongeren onderstreepte dat de ethische blik inderdaad van belang is. Aanstaaende sociaal werkers moeten leren zien dat er ook morele aspecten vastzitten aan kwesties, en ze

moeten leren deze te onderscheiden van andere aspecten, zoals technische, pedagogische of politieke. Vervolgens benadrukte hij echter dat een valkuil is om slechts op één enkele wijze over ethiek te denken. Binnen de ethiek kan een onderscheid worden gemaakt tussen teleologische en deontologische benaderingen en binnen deze beide benaderingen tussen individuele en collectieve invalshoeken (zie ook Van Tongeren, 2008). Het resultaat is een viertal perspectieven, die elk andere vragen stellen en andere ethische aspecten belichten. Al deze perspectieven zijn van belang om recht te kunnen doen aan de ethische dimensie, om op een rijke, flexibele en creatieve manier over ethiek te kunnen nadenken. De plichtethiek van Kant (individueel deontologisch) vraagt kort gezegd of iets wel of niet mag, terwijl de deugdethiek van Aristoteles (individueel teleologisch) is gericht op verbetering van de persoonlijke kwaliteiten. Het utilisme van Mill (collectief teleologisch) onderzoekt handelingsopties, terwijl het contractualisme van Rawls (collectief deontologisch) behulpzaam kan zijn bij samenwerkingsproblemen.

Bij deze ethische perspectieven gaat het volgens Van Tongeren niet zozeer om kennis van de grote namen en de achterliggende theorieën, maar wel om (a) het herkennen van denkschema's, ook in de eigen ervaring, (b) het doorzien van verschillen, ook om van perspectief te kunnen wisselen en (c) ermee kunnen spelen en werken. Het beoogde leerdoel is dat goede sociaal werkers ethisch kunnen argumenteren en morele overtuigingen kunnen uitdragen, zonder enerzijds dogmatisch of anderzijds relativistisch te zijn. Professionele sociaal werkers staan ergens voor en kunnen dat standpunt ook op een krachtige en overtuigende wijze naar voren brengen, maar ze durven tegelijkertijd de betrekkelijkheid van hun standpunt onder ogen te zien. Ze zijn besluitvaardig en daadkrachtig, maar durven ook te twijfelen. Er bestaat volgens Van Tongeren niet één overkoepelend ethisch perspectief (geen dogmatisme), maar tegelijk maakt het wel uit wat je kiest en doet (geen relativisme).

DE ECONOMISCHE BLIK

In het betoog van prof. dr. Arjo Klamer over de economische (oftewel huishoudkundige) blik kan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds een meer beperkt boekhoudkundig perspectief (bijvoorbeeld de economische waarde van een huis) en anderzijds een meer overstijgend perspectief waarin sociale waarden en hun culturele context centraal staan (de werkelijke betekenis van een thuis). In het boekhoudkundig perspectief staat de verhouding tussen middelen en uitgaven centraal. Sociaal werkers moeten de betekenis van cijfers in kunnen schatten en inzicht hebben in de (ook macro-)economische omgeving waarin ze opereren. En als er onvoldoende middelen zijn, zullen ze op ondernemende wijze wegen moeten zoeken om deze te werven. In het

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

overstijgende perspectief ligt de nadruk op de sociale waarden die met de beschikbare middelen gegenereerd worden. Hierbij gaat het om vragen als: Zijn de beschikbare middelen voor de juiste doelen ingezet en is het maximale resultaat bereikt, zowel kwantitatief als kwalitatief? Zijn voldoende mensen bereikt en is de kwaliteit van hun sociaal functioneren merkbaar verbeterd?

Voor sociaal werkers zijn beide economische perspectieven van belang, zowel de focus op het bereiken van sociale doelen als het optimaal benutten van beschikbare middelen. Dit is volgens Klamer de sociale ethiek van sociaal werkers: op maatschappelijk verantwoorde wijze omgaan met gemeenschapsmiddelen. Het meer overstijgende economische perspectief raakt daarmee aan de ethische blik. Klamer (2016) omschrijft economie als een morele wetenschap: uiteindelijk gaat het om de waarden die men wil realiseren. Hij benadrukt daarbij de samenhang met de culturele blik. De vorm en beleving van economische verschijnselen zoals armoede worden bepaald door de culturele context. In hedendaagse beleidsstukken domineren bijvoorbeeld neoliberale waarden. Een cultureel-economisch perspectief is voor sociaal werkers van belang om een metagesprek over sociaal beleid te kunnen voeren vanuit een brede kijk op de samenleving en een kritische reflectie op het gangbare taalgebruik.

DE JURIDISCHE BLIK

Ook in het betoog van lector dr. Quirine Eijkman kan een onderscheid worden gemaakt tussen een meer beperkt en een meer overstijgend perspectief, in dit geval binnen de juridische blik. Deze twee perspectieven zijn beide van belang voor sociaal werkers. Het meer beperkte juridische perspectief stelt sociaal werkers in staat om de wettelijke en financiële kaders te begrijpen waarbinnen mensen (samen)leven en waarbinnen de professionele werkzaamheden gerealiseerd moeten worden. Dit perspectief is nodig voor een besef van de werking van een rechtsstaat en de invloed van wetten en regelgeving op de samenleving, op de relatie tussen burger en overheid, en op de relatie tussen professional en burger. Sociaal werkers hebben een sterke focus op de psychosociale dimensies van het contact en op het zoeken naar praktische oplossingen voor sociale problemen. Het professionele contact met burgers is echter ook een juridische relatie waarbinnen de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid van de professionals zijn vastgelegd. Sociaal werkers moeten zich ervan bewust zijn dat de beroepsuitoefening altijd plaatsvindt binnen een wettelijk kader en dat aan de formele relatie tussen professional en burger en aan het professionele handelen binnen die relatie altijd juridische consequenties zijn verbonden, voor de burger en voor de professional. Sociaal werkers moeten het contact met burgers op een juiste wijze kunnen formaliseren en zich bewust zijn van de consequenties van hun handelingen en adviezen. Denk

bijvoorbeeld aan taken als voorlichting en risicotaxatie met betrekking tot kwetsbare burgers. Ook daarom is zorgvuldige dossiervorming van belang, enerzijds voor het vastleggen en verantwoorden van de stappen in het contact maar anderzijds ook met het oog op het bewaken van de privacy van burgers.

Het meer overstijgende rechtssociologische perspectief gaat verder dan enkel kennis van wet- en regelgeving en zoomt in op het functioneren van rechtsregels in hun sociale context (zie bijvoorbeeld Vago & Barkan, 2017). Hierbij gaat het om vragen zoals: Wat is recht? Welke functie heeft recht in de samenleving? Hoe komen wetten en regels tot stand, en wat is het verschil daartussen? Het belang van dit perspectief neemt toe vanwege de juridisering van de samenleving. Denk bijvoorbeeld aan de opkomst van de claimcultuur. Sociaal werkers zullen in toenemende mate langs juridische weg worden aangesproken op hun individuele fouten. Maar ook rechtsongelijkheid zal in het werk van buurtteams in toenemende mate een thema worden. Het onderscheid tussen beide perspectieven impliceert dat de juridische blik in engere zin door Eijkman wordt ingebed in een bredere sociologische blik. Zij pleit voor aandacht voor recht in samenhang met bijvoorbeeld sociologie, ethiek, bestuurswetenschappen, organisatiewetenschappen, omdat sociaal werkers de verbinding en de verwevenheid tussen verschillende maatschappelijke instituties dienen te doorzien. Participatie bijvoorbeeld vereist dat burgers juridisch zelfredzaam zijn, maar het is zeer de vraag of dat altijd wel zo is. Sociaal werkers spelen hier een rol in omdat ze mensen proberen in hun kracht te zetten.

DE PEDAGOGISCHE BLIK

Prof. dr. Micha de Winter wees er in het interview op dat onder invloed van de wetenschappelijke ontwikkeling van de psychologie ook in de pedagogiek een meer afgebakend empirisch perspectief dominant is geworden. Hierin staan de relatie tussen het gedrag van ouders en de eigenaardigheden van kinderen centraal evenals de effectiviteit van specifieke interventies. Een probleem hierbij is evenwel dat de hiermee samenhangende wetenschappelijke methoden niet goed aansluiten op de complexiteit van de werkelijkheid. Pedagogiek gaat over meer dan enkel het produceren van gelukkige individuen via gedragstrainingen op basis van vroegtijdige signalering van stoornissen. Derhalve is, met name ook voor sociaal werkers, tevens een meer omvattend pedagogisch perspectief van belang waarin juist de integrale studie van socialisatieprocessen en opvoeding centraal staat, inclusief alle normatieve en maatschappelijke aspecten die daarbij horen. Dit perspectief richt zich bijvoorbeeld ook op identiteitsontwikkeling en voorbereiding op burgerschap binnen een complexe samenleving (zie bijvoorbeeld Ince, Van Yperen & Valkestijn,

2013; Salomon, 2013). Daarbij staat de relatie tussen de verschillende opvoedingsdomeinen centraal en zogeheten pedagogische coalities, bijvoorbeeld de dwarsverbanden tussen ouders, vriendengroepen, scholen, vrijetijdsorganisaties, wijkactiviteiten.

Het meer omvattend pedagogisch perspectief is behulpzaam om basale preventie, algemene zorg en specialistische behandeling als onderdelen van hetzelfde systeem te zien, waartussen geen schotten zouden moeten bestaan en die zouden moeten samenwerken: de pedagogische civil society. De Winter noemt dit transversaal denken. Verder benadrukt ook hij dat sociaal werkers niet alleen constructief moeten kunnen meedenken binnen bestaande kaders gericht op het ontwikkelen en inzetten van effectieve interventies maar ook kritisch moeten kunnen tegendenken om dogmatische vooronderstellingen in de samenleving en ook in de wetenschap aan de kaak te stellen. Hierbij is overigens ook inzicht in de ontwikkeling van het eigen vakgebied in relatie tot maatschappelijke invloeden van belang, zodat professionals minder gedesorïenteerd raken door de golfbewegingen en meer greep houden op hun eigen vak. Professionals moeten doorzien dat er veel verschillende benaderingen zijn. Zo moeten ze het belang en de meerwaarde maar ook de beperkingen en het gevaar van het medisch-biologische model doorzien, en weten dat naast een klinische benadering met haar nadruk op afwijkingen bijvoorbeeld ook de positieve psychologie van belang is. DSM is bijvoorbeeld een categoriserende beschrijving van gedrag, die vaak ten onrechte ook als verklaringskader wordt gebruikt. Hierbij worden bovendien sociale normen vertaald in wetenschap en dat gaat gepaard met macht. Daarom zijn normatieve en ethische kwesties van belang, in de pedagogiek en in het sociaal werk.

DE GEZONDHEIDSKUNDIGE BLIK

In het interview met prof. dr. Johan Polder, die benadrukte gezondheidseconoom en geen gezondheidskundige te zijn, kwamen meerdere perspectieven op gezondheid ter sprake. Hij verwees naar het concept van positieve gezondheid dat door Huber *et al.* (2016) is ontwikkeld. Hier wordt gezondheid niet langer gedefinieerd als de afwezigheid van ziekte, maar staat het omgaan met kwalen en beperkingen centraal, en daarmee de regie over het eigen leven. Polder voegt daar een sociologisch perspectief aan toe, namelijk de invloed die maatschappelijke omstandigheden hebben op de gezondheid van mensen, en spreekt van maatschappelijke gezondheid. Sociaal werkers moeten namelijk zien dat gezondheid sterk samenhangt met bijvoorbeeld woonomstandigheden, werk en inkomen maar ook met culturele aspecten. Fysieke, economische en sociale omstandigheden hebben een grote invloed op gedrag en leiden tot grote verschillen in gezondheid en in hoe gezondheid ervaren wordt.

Het interview met Polder bevat verschillende aanknopingspunten om het perspectief van maatschappelijke gezondheid te verbinden met andere perspectieven. In het interview werd gewezen op het belang voor sociaal werkers van basale kennis van fysieke gezondheid, wat bevorderlijk is voor interdisciplinaire samenwerking. Daarbij wees Polder ook op het belang van medisch-ethische aspecten. Naast de ethische blik kwamen ook de economische blik en in samenhang daarmee de juridische blik ter sprake. Sociaal werkers moeten ook enig gevoel hebben voor de financiële aspecten van hun werkzaamheden, bijvoorbeeld de bedrijfseconomische aspecten of de financieringsstromen in het sociaal beleid, maar bijvoorbeeld ook financieel beheer en bewind-voering bij schuldenproblematiek.

DE SOCIOLOGISCHE BLIK

Ook in het interview met prof. dr. Jan Willem Duyvendak werd geen expliciet onderscheid gemaakt tussen de disciplinaire blik en meerdere paradigmatische perspectieven daarbinnen. Centraal in de sociologische blik staat de sterke mate van afhankelijkheid van anderen – bijvoorbeeld in voorkeuren, habitus, identiteit – zowel in het direct contact als in de bredere sociale en maatschappelijk context. Deze blik stelt sociaal werkers in staat om te historiseren, dat wil zeggen om de huidige opvattingen over sociaal functioneren te achterhalen en te vergelijken met hoe dat in het verleden was. Een basale internationale vergelijking hoort hier overigens ook bij. Deze blik, die dus verder reikt dan enkel het hier en nu, stelt sociaal werkers in staat zich niet zonder meer te identificeren met vigerende beleidsopvattingen over zorg en welzijn en de achterliggende ideologie, maar zich kritisch te verhouden tot het dominante politieke en culturele discours. Tegenwoordig wordt bijvoorbeeld autonomie als de hoogste waarde in het leven beschouwd; denk aan empowerment, eigen kracht en zelfredzaamheid. Sociaal werkers zijn met behulp van de sociologische blik beter in staat om niet louter als instrumenten voor politieke doelen te worden gebruikt, maar kunnen het beleid doorgronden en ruimte claimen om professionele doelen te prioriteren. Sociaal werkers moeten bij wijze van spreken kunnen terugpraten tegen het beleid, en daarvoor hebben ze een eigen taal nodig. Zo'n sociologische blik vereist ook kennis, van sociologische theorieën, maar bijvoorbeeld ook van de geschiedenis van de verzorgingsstaat, en eigenlijk van alle centrale taken van de overheid, en ook kennis van beleidssociologie (zie bijvoorbeeld Duyvendak, Bouw, Gërkhani & Velthuis, 2013).

Duyvendak merkte overigens op dat ook de politicologische blik deze kritische distantie ten aanzien van het vigerende discours zou kunnen bewerkstelligen. Deze afstand tot het hier en nu werd in de andere interviews ook door Van Tongeren benadrukt, bijvoorbeeld in de vorm van

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

het kunnen formuleren van een weerwoord tegen een managementargumentatie, en klinkt ook door in het betoog van Klamer en De Winter. Duyvendak verwees bovendien expliciet naar het belang van normatieve professionaliteit: naar ethische maatstaven die ten grondslag liggen aan de eigen professionele identiteit en die de basis zouden moeten vormen voor de beoordeling van het vigerende discours.

DE BLIK VAN SOCIAAL WERK

Wanneer de blikken van uiteenlopende wetenschappelijke disciplines waardevol blijken te zijn voor sociaal werk, dan rijst de vraag of ook zoets als de blik van het sociaal werk kan worden onderscheiden. Deze vraag stond centraal in het interview met prof. dr. Hans van Ewijk. Hij wees erop dat sociaal werk weliswaar niet een discipline is met dezelfde statuur als de klassieke wetenschappelijke disciplines zoals psychologie, sociologie en filosofie, maar wel vergelijkbaar is met veel andere niet-disciplinaire wetenschappen zoals onderwijskunde of gezondheidskunde. Sociaal werk kan worden beschouwd als een dergelijke kunde, een verzameling van alle kennis die beschikbaar is over het beroep, de sector of de onderliggende waarde. En net zoals gezondheidskunde een eigen blik heeft, zo heeft ook sociaal werk als kunde een eigen blik, zo kan uit het betoog van Van Ewijk worden geconcludeerd.

De kern van sociaal werk is volgens Van Ewijk alle professionele inzet die bijdraagt aan het sociaal functioneren van mensen, groepen en gemeenschappen. Kenmerkend en onderscheidend voor sociaal werk is het sociaal model. Het gaat altijd over het gedrag van mensen en hoe ze zich tot elkaar verhouden. Het draait om sociaal kijken naar mensen: Met welke problemen tobben ze nou? Hoe gaan ze daarmee om? Wat zijn hun materiële en immateriële noden? En waar zitten de mogelijkheden? Onderscheidend voor sociaal werk is de vraag: hoe moeten we deze personen of gezinnen overeind houden in deze samenleving en waar hebben ze welke steun nodig? Doorgaans is er sprake van een complex vraagstuk zonder eenduidige vraag. En dan moet de sociaal werker ergens een aanknopingspunt vinden. Daar zit zijn professionele kunde, in het zoeken van een richting die kan bijdragen aan een zekere oplossing, vermindering of verzachting. Dat is niet zoeken naar de vraag achter de vraag in de zin van: ik weet het beter dan mijn cliënt, of: hij stelt wel die vraag, maar het gaat om heel andere vragen. Waar het om gaat, is recht te doen aan de complexiteit van het geheel. En dat doet de werker ook weer samen met de cliënt.

Sociaal werk onderscheidt zich hiermee bijvoorbeeld van de medische of de onderwijswereld. Andere beroepen houden zich ook wel bezig met sociaal functioneren, maar niet als expliciete en

centrale doelstelling. Sociaal werk berust ook op een andere manier van inventariserend kijken naar mensen dan vanuit de sociologische of de psychologische blik. In zekere zin neem je mensen ook serieuzer door uit te gaan van wat ze onderling ervaren en benoemen in plaats van te interpreteren wat voor psychische verschijnselen en trauma's een rol spelen. Dus niet alleen kijken naar het innerlijk van de mens, of naar het familiesysteem, maar kijken naar de domeinen waarin mensen functioneren en kijken hoe mensen het doen. Het kijken naar het sociaal functioneren is echt anders dan de psychologische, de medische, de educatieve blik. Het is echt een eigen domein. Sociaal werk gaat eigenlijk om socialiseren, dat wil zeggen om mensen beter in hun omgeving te laten functioneren. Dus niet zozeer de oplossing zoeken in de persoon zelf of in een één-op-één-behandeling maar in het erbij betrekken van de sociale omgeving, of die beter laten functioneren. De vraag is: hoe kunnen we mensen overeind houden zonder individuele en institutionele behandelingen en therapieën, zonder ze te genezen? Maar dat heeft natuurlijk ook zijn grens. Het is niet zo dat je vanuit deze blik alles kunt oplossen. Een moeilijke vraag binnen het sociaal werk is dan ook: wanneer is de sociaal werker niet meer het antwoord, maar moet men bijvoorbeeld doorverwijzen naar een behandelaar of een therapeut? En hoe lang blijft men geloven dat het vooral via socialiseren moet gebeuren?

Maar ook voor sociaal werk geldt dat er binnen deze blik verschillende perspectieven kunnen worden onderscheiden. Van Ewijk verwees bijvoorbeeld naar structurele versus cultuursensitieve benaderingen en naar religieuze benaderingen ("faith based social work"). Die verschillende perspectieven zijn verbonden met theorieën, volgens Van Ewijk soms ook haast wereldbeschouwingen. Daarvan bestaan verschillende indelingen, maar die zijn geen van alle bevredigend. Daar wordt ook te weinig over nagedacht en gediscussieerd; iedereen maakt zijn eigen lijstje, maar een gemeenschappelijk discours hierover ontbreekt. Sociaal werk heeft volgens Van Ewijk een eigen wetenschap nodig om een diepere analyse te maken van hoe het nou komt dat steeds meer mensen last hebben in sociaal functioneren, wat de maatschappelijke antwoorden daarop zouden moeten zijn en wat het sociaal werk daaraan kan doen.

TOT BESLUIT

In het voorgaande hebben we op basis van het gepresenteerde onderzoeksmateriaal aannemelijk trachten te maken dat elke wetenschap niet alleen gekenmerkt wordt door een onderscheidende disciplinaire blik maar ook dat deze blik bij wijze van spreken uiteenvalt in meerdere paradigmatische perspectieven. Het onderzoeksmateriaal suggereert verder dat binnen de paradigmatische perspectieven van eenzelfde disciplinaire blik doorgaans een meer overstijgend

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

perspectief kan worden onderscheiden, en wel vanwege zijn (maatschappelijk, historisch, internationaal, intercultureel) omvattende, interdisciplinaire en/of (moreel, politiek) geëngageerde karakter. Als afsluiting van dit artikel reflecteren we op het belang hiervan voor de praktijk van en het onderwijs in het sociaal werk.

Het belang van de disciplinaire blikken en hun paradigmatische perspectieven is vooral gelegen in de uitdaging van professies of kundes, zoals sociaal werk, om de complexiteit van de uitdagingen in de beroepspraktijk inzichtelijk en hanteerbaar te maken. Vooral Schön (1983) gebruikt veel begrippen die verwijzen naar de eigen aard van de complexiteit die kenmerkend is voor professionele praktijksituaties: uniek, onbepaald, onoverzichtelijk, verweven, wanordelijk, chaotisch, onzeker, dynamisch, turbulent, instabiel, ambigu, conflictueus. Van Ewijk (2010, 2014) wijst meer specifiek op de sociale complexiteit van deze tijd, die met name tot problemen in sociaal functioneren leidt. Zulke problemen kunnen zich op een complexe combinatie van uiteenlopende leefgebieden voordoen: materiële zaken, lichamelijke gezondheid, psychische gezondheid, praktische zelfredzaamheid, persoonlijk functioneren, dagelijkse bezigheden, wonen en woonomgeving, sociaal netwerk en sociaal functioneren, opleiding en werk, zingeving (vgl. Van Deur, Scholte & Sprinkhuizen, 2013). De ondersteuning die sociaal werkers hierbij kunnen bieden, moet vaak worden gerealiseerd onder complexe omstandigheden, zoals ambivalente beleidskaders (Lipsky, 1980), in vloeibare tijden (Bauman, 2011) van transitie en transformatie. Daarbij spelen ethische en politieke vraagstukken altijd een rol. Daarom vraagt sociaal werk niet alleen disciplinaire blikken en paradigmatische perspectieven maar met name ook overstijgende perspectieven voor professioneel handelen.

Strikt genomen zegt deze complexiteit niet zonder meer iets over de werkelijkheid waarin wij leven maar vooral ook over onze perceptie daarvan. Wij zijn niet in staat de werkelijkheid bij wijze van spreken in één oogopslag waar te nemen maar moeten telkens weer andere posities innemen en andere brillen opzetten om nieuwe facetten te kunnen zien. Dat geldt niet alleen voor het dagelijks leven maar ook voor een professionele benadering, en niet alleen voor de sociale wetenschappen maar ook voor de zogenoemde exacte wetenschappen (de onzekerheidsrelatie van Heisenberg) en zelfs voor de formele logica (de onvolledigheidsstelling van Gödel). De theoretisch natuurkundige en wiskundige prof. dr. Robbert Dijkgraaf, tot 2012 president van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen en sedertdien verbonden aan het prestigieuze Princeton, merkte tijdens de interviewreeks *Kijken in de Ziel* op: "vanuit verschillende perspectieven naar hetzelfde object kijken is voor mij bijna de meest fundamentele eigenschap die een wetenschapper moet hebben". Dat geldt evenzeer voor professionals zoals sociaal werkers. Wat Van Ewijk

(2010, p. 18) zegt over de maatschappelijk werker geldt voor elke sociale professional: "Een goede maatschappelijk werker onderkent zowel de complexiteit als geheel en de afzonderlijke componenten ervan, zonder die componenten te ontkoppelen van de complexiteit." Disciplinaire blikken en paradigmatische perspectieven zijn daartoe onontbeerlijk.

Disciplinaire blikken en paradigmatische perspectieven behoren dan ook tot de bagage van sociale professionals. Daarom hebben we deze onder de noemer van "wetenschappelijke perspectieven" opgenomen in de door ons ontwikkelde kennisbasis voor de sociaal werk opleidingen in Nederland (Kloppenburger *et al.*, 2017). Deze kennisbasis is gebaseerd op het uitgangspunt dat hij noch gebaseerd dient te worden op een zuiver theoretische indeling (bijvoorbeeld in wetenschappelijke disciplines), noch op een louter praktische (bijvoorbeeld in kerntaken of competenties), maar juist een brug dient te slaan tussen theorie en praktijk. Deze visie heeft geresulteerd in een model dat bestaat uit zeven bouwstenen: beroep, gebruikers, werkwijzen, organisatie, maatschappelijke context, professionalisering, en onderzoek en innovatie. Rondom dit model hebben we in een cirkel de aanduiding "wetenschappelijke perspectieven" geplaatst, om aan te geven dat deze perspectieven een overstijgend karakter bezitten ten opzichte van de afzonderlijke bouwstenen. Door het ontwikkelen van de genoemde bouwstenen en het toevoegen van perspectieven is de ontwikkelde kennisbasis meer geworden dan slechts een opsomming van onderwerpen of thematieken. Daarmee levert deze kennisbasis een bijdrage aan de structurering van sociaal werk als "ill-structured domain" (Spiro & DeSchryver, 2009) en biedt hij houvast voor de kwalitatieve sprong die door de Verkenningcommissie Hoger Sociaal Agogisch Onderwijs (2014) wordt bepleit.

Een uitdaging voor de nabije toekomst zal zijn om de disciplinaire blikken en hun paradigmatische perspectieven verder uit te werken als onderdeel en verdere structurering van de kennisbasis voor de sociaal-werkopleidingen in Nederland. Misschien nog belangrijker zal zijn te verhelderen op welke wijzen specifieke perspectieven daadwerkelijk van belang zijn voor inzicht in de complexiteit van de sociale werkelijkheid. Sociaal werk is immers een kunde, en dat betekent ook dat kennis in dienst staat van bekwaamheid. De cognitieve vaardigheid om vanuit uiteenlopende (en met name overstijgende) paradigmatische perspectieven naar de sociale werkelijkheid te kijken maakt daar een niet onbelangrijk onderdeel van uit. Hierbij dient het sociaal model volgens ons een cruciale rol te spelen. Het sociaal model is in onze ogen een overstijgend perspectief binnen het sociaal werk dat min of meer samenvalt met de sociaal werk blik. Dit model voldoet – op zijn minst in potentie – aan alle drie de criteria van een overstijgend perspectief die we in het voorgaande hebben geformuleerd. Het model bezit een overstijgend karakter, bijvoorbeeld door het integreren van uiteenlopende leefgebieden en ook van paradigmatische perspectieven van diverse disciplines.

ZICHT OP SOCIALE COMPLEXITEIT. OVER HET BELANG VAN WETENSCHAPPELIJKE PERSPECTIEVEN

Het model bezit daardoor ook een interdisciplinair karakter. Het biedt bijvoorbeeld ruimte voor medische, psychiatrische en maatschappelijke aspecten, maar wel vanuit de sociaal werk blik waarin het sociaal functioneren van mensen en gemeenschappen centraal staat. En door zijn wortels in de kern van sociaal werk, zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de internationale definitie (IFWS, 2014), omvat het model ook ethische en politieke standpunten. Een verdere ontwikkeling van het sociaal model kan behulpzaam zijn om sociaal werk en zijn kennisbasis verder te articuleren, te structureren en te profileren, ook in dienst van de optimalisering van leerprocessen en werkprocessen van toekomstige professionals.

REFERENTIES

- Bauman, Z. (2011). *Vloeibare tijden: Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer: Klement.
- Duyvendak, J. W., Bouw, C., Gërkhani, K., & Velthuis, O. (Red.) (2013). *Sociale kaart van Nederland: Over instituties en organisaties*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Gezondheidsraad (2014). *Sociaal werk op solide basis*. Den Haag: Gezondheidsraad.
- Huber, M., Van Vliet, M., Giezenberg, M., Winkens, B., Heerkens, Y., Dagnelie, P. C., & Knottnerus, J. A. (2016). Towards a 'patient-centred' operationalisation of the new dynamic concept of health: A mixed methods study. *BMJ Open*, 6(1), e010091. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2015-010091>
- Ince, D., Van Yperen, T., & Valkestijn, M. (2013). *Top tien positieve ontwikkeling jeugd: Beschermende factoren in opvoeden en opgroeien*. Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.
- International Federation of Social Work (2014). *Global definition of social work*. Retrieved 21 May, 2017, from <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/>
- Klamer, A. (2016). *Doing the right thing: A value based economy*. Retrieved 21 March, 2018, from <https://www.doingtherightthing.nl/>
- Kloppenborg, R., Van Bommel, M., & De Jonge, E. (2017). *Gemeenschappelijke kennisbasis van sociaal werk opleidingen in Nederland: Eindrapportage project Kennisbasis sociaal werk*. Den Haag: Vereniging Hogescholen, Sectoraal Adviescollege Hogere Sociale Studies. Retrieved 21 March, 2018, from http://www.verenilinghogescholen.nl/system/knowledge_base/attachments/files/000/000/767/original/Eindrapportage_project_Kennisbasis_sociaal_werk.pdf?1494837217
- Landelijke opleidingsoverleggen in het sociaal domein (2017). *Landelijk opleidingsdocument sociaal werk*. Amsterdam: SWP.
- Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Sage.

- Salomon, A. (2013). *Far from the tree: Parents, children and the search for identity*. New York: Scribner Book Company.
- Schön, D. (1983). *The reflective practitioner: How professionals think in action*. New York: Basic Books.
- Spiro, R. J., & DeSchryver, M. (2009). Constructivism. When it's the wrong idea and when it's the only idea. In S. Tobias & T. M. Duffy (Eds.), *Constructivist instruction: success or failure?* (pp. 106–123). New York: Routledge.
- Trevithick, P. (2012). *Social work skills and knowledge: A practice handbook* (3rd ed.). Maidenhead: McGraw-Hill.
- Vago, S., & Barkan, S. E. (2017). *Law and society*. New York: Routledge.
- Van Andel, P. (1994). Anatomy of the unsought finding. Serendipity: Origin, history, domains, traditions, appearances, patterns and programmability. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 45(2), 631–648. <https://doi.org/10.1093/bjps/45.2.631>
- Van Andel, P., & Brands, W. (2014). *Serendipiteit: De ongezochte vondst*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Van Deur, H., Scholte, M., & Sprinkhuizen, A. (2013). *DichtErBij: Wegen en overwegen in het sociaal werk*. Bussum: Coutinho.
- Van Ewijk, H. (2010). *Maatschappelijk Werk in een sociaal gevoelige tijd*. Utrecht: Humanistic University Press.
- Van Ewijk, H. (2014). *Omgaan met sociale complexiteit: Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.
- Van Tongeren, P. (2008). Vier typen van ethische theorie: Een encyclopedisch overzicht. In: A. van Melle & P. van Zilfhout (Red.), *Woorden & daden: Een inleiding in de ethiek* (pp. 173–180). Amsterdam: Boom.
- Verkenningcommissie Hoger Sociaal Agogisch Onderwijs (Commissie Boutellier) (2014). *Meer van waarde: Kwaliteitsimpuls en ontwikkelingsrichting voor het sociaal agogisch onderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.